

MILOŠ ŠTĚDRŮŇ – DUŠAN ŠLOSAR

ČESKÁ HUDEBNÍ TERMINOLOGIE 15. STOLETÍ

Období 15. století až do nástupu humanismu u nás nepřináší nové bohaté slovníkové prameny, které by zrcadlily rozvoj dobové hudební kultury. Ve snaze nevynechat při našem sledování vývoje hudební terminologie ani tuto epochu jsme excerpovali dva dobové prameny, a to Mamotrekt Klementinský z počátku 15. století a text Jiří Správcovy Pavla Žídka z druhé poloviny století. Pavlem Žídkem a jeho přínosem české hudební teorii se vícekrát monograficky zabývala Růžena Mužíková (Mužíková 1965, 1984, 1988). „Na svou dobu výjimečné podání tak velké řady mensurálních forem a k tomu pozoruhodná definice kantilény naznačuje, že vícehlasý repertoár 1. pol. 15. století byl žánrově daleko bohatší, než jak nasvědčují dochované prameny přímé, např. Vyšebrodský sborník, Jistebnický kancionál, Vyšehradský rukopis, Trnavský sborník a cizí rukopisy s českými vlivy jako Trevírský č. 322 a starší vrstva vícehlasů z Franusova kancionálu a ze Speciálníku“ (Mužíková 1965). Ve všech případech ovšem jde o terminologii latinskou. Jestliže je v ní Žídek zcela na výši doby, což je dáno i jeho znalostí úrovně jiných univerzit (italské, vídeňské, jagellonské), je jeho česká terminologie jen výsledkem nahodilých konotací.

Získané nepočetné soubory jsme doplnili lexikálním materiálem z českého překladu Františka Petrarchy Kniehy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí (1501) a Erasma Roterodamského Bláznovství chvála (1511), obojí od Řehoře Hrubého z Jelení. Protože nejde o speciální hudební pojednání, zachytili jsme tak pojmenování, která byla v širokém úzu. Nejsou mezi nimi názvy nápadné svou slovo tvornou formou a kromě textu Žídkova ani názvy přejaté z cizích jazyků. Skutečnost, že mnohé se objevují ve více našich pramenech, svědčí o jejich ustálení v běžné slovní zásobě.

Naše abecedně seřazené doklady jsou označeny těmito indexy původu:

MamA = Mamotrekt Klementinský

ŽidSpráv = Pavel Žídek: Jiří Správcova

Petr = Františka Petrarchy Kniehy dvoje

E = Erasmove Chvála bláznovství.

Čísla označují stránky (kapitoly) textu nebo edice.

- arfa** ŽidSpráv 66: kterého krotil jest David hudením na arfu
- břenkavý** E 85: než mēd břenkavá (aere Dodonaeo)
- bubeneč** ŽidSpráv 122: I vyšla jest dcera jeho s bubenci ...
- cimbál** ŽidSpráv 148: ornaty čistě k službě boží připravili jsú a cimbály i hudby ...
- diskantovati** ŽidSpráv 112: Jubal diskantoval
- divadlo** E 35: bude z divadla múdry
- divák** E 39: bude kochání divákuov překážeti
- fajfar** Petr 23: že když jest od znamenitého fajfara na to povoláného podané píšťaly k ustuoim přičinil
- fajfarský** Petr 23: k učení fajfarskému dán
- gorra** ŽidSpráv 145: bývají křestanóm náramně prospěšni, jako lýra a gorra
- herec** MamA 25a: histrio
- hlas** Petr 23: libých hlasuov zvukové
- hlas** Petr 23: velmi lahodní hlasové
- hlas** E 120: hlas bez smyslu vypouštějí
- hlas** E 91: voslovskými hlasy řevú v kostelých (asinis vocibus in templis derudunt)
- hlas** E 92: hlas svoj v mluvení měnie (commutant vocem)
- hlas** ŽidSpráv 179: křičeli hlasem velikým
- hlasitější** E 94: musí řeč...vždy býti hlasitějšíe
- hochtání** ŽidSpráv 78: křik a hochtání slyšen jest
- housti** Petr 23: aby na loutnu housti uměl
- housti** Petr 23: na loutnu houldl
- housti** Petr 23: Neb v Řeciech kdožkoli jest zpievati a housti nebo pískati neuměl
- hrátí** E 55: blázni ... hrají, spievají (ludunt)
- hrátí** E 85: buďto také v koule nebo na mieč hráti
- hrátí** ŽidSpráv 123: Kázali jsú jemu před sebú tancovati a hráti ...
- hrátí** ŽidSpráv 14: jim před sebú kázal hráti...
- hřímati** ŽidSpráv 170: učinil stolici, z které hřímalo a dešť šel ...
- hřmet** MamA 26a: impetus
- hřmot** ŽidSpráv 69: hřmotové hřiechuov
- hřmot** Petr 29: (cvičenie) bez klopotnosti i bez hřmotu muože býti
- hudba** Petr 23: k napravenie obyčeuov obce zpievanie a hudba přileží
- hudba** Petr 23: O zpievání a o lahodnosti hudeb a pískanie
- hudba** Petr 23: zvuk hudby nebo píštěly
- hudba** E 35: žádnému se nebude líbiti s svú hudbú hudec (cum suis numeris)
- hudba** E 65: Anglové krom jiných věcí krásu, hudbu a krmě rozkošné ... osobují (Britanni praeter alia formam, musicam, et lautas mensas proprie sibi vindicent)
- hudba** ŽidSpráv 144: v tancích, věncích, v pištbách, v hudbách měli své utěšenie ...
- hudba** ŽidSpráv 148: ornaty čistě k službě boží připravili jsú a cimbály i hudby ...
- hudby** ŽidSpráv 112: Noema húsle a hudby
- hudec** Petr 23: Aryon hudec
- hudec** Petr 24: a hudce ani pišťce neslyšel
- hudec** Petr 24: Orfeus hudec
- hudec** E 35: žádnému se nebude líbiti s svú hudbú hudec (musicus)
- hudec** E 60: velmi místerné slyší hudce (miros symphonicos)

- hudec** ŽidSpráv 113: hudce, píštělníky...
- hudec** ŽidSpráv 143: též jsou pišci jako hudci ...
- hudec** ŽidSpráv 42: co na kajklěře slušie, ... na hudce, na trubače a pištce
- hudec** ŽidSpráv 8: nevěstkám, hudcóm a kajklěřóm zbožie Pána Krista... rozmařující
- hudení** ŽidSpráv 66: kterého krotil jest David hudením na arfu
- hudenie** Petr 23: Kochám se v zpívaní a v hudení
- huhlanie** MamA 29a: musitacio
- husle** E 39: nic jiného neznamenají ony husle Amfionovy a Orfeovy (cithara)
- husle** E 68: jako osel k huslím (ovos προς λύραν)
- husle** E 94: že jest osel k huslím připuštěn (ovon προς τον λύραν)
- húsle** MamA 22a: figellum
- húsle** ŽidSpráv 112: Noema húsle a hudby
- kajklěř** MamA 27b: mimus
- kobos** MamA 18a: cymbalum
- koviekati** MamA 36b: vagire
- krákoratí** E 68: onenno tak krákorá jako slepice když ji kohút posedá (ille sonat, quo mordetur gallina marito)
- křičeti** ŽidSpráv 179: křičeli hlasem velikým
- křik** E 92: jak všechno křiky proměňují (ut omnia clamoribus miscent)
- křik** ŽidSpráv 78: křik a hochtání slyšen jest
- kunstěř** ŽidSpráv 113: zpěváky, kunstěře, vlnaře ...
- kuor** ŽidSpráv 177: u svatého Václava kuor udělal ...
- kvieliti** MamA 33a: plangere
- lkánie** MamA 36b: ululatus
- loutna** Petr 23: aby na loutnu housti uměl
- loutna** Petr 23: na loutnu houdl
- loutna** Petr 24: k zvuku píšťaly nebo loutny
- lýra** ŽidSpráv 145: bývají křestanóm náramně prospěšni, jako lýra a gorra...
- maňas** ŽidSpráv 61: jemu maňasy přezdívajíce
- nekřiklavý** E 94: počátek řeči tuhý a nekřiklavý
- nota** ŽidSpráv 71: v chrtánu lidským rozdělil sekaniny not
- piesen sladká** MamA 27b: melos
- piesnička** E 27: jakús piesničku všecy smieší (canticula)
- pískanie** Petr 23: O zpívaní a o lahodnosti hudeb a pískanie
- pískanie** Petr 23: v lahodě pískanie a hudenie i ryby kochají
- píšťala** Petr 23: a píšťalami zhrdaje
- píšťala** Petr 24: k zvuku píšťaly nebo loutny
- píšťba** Petr 23: v zpívaní a v hudení a pištbě učenie nepřisílo
- píšťba** ŽidSpráv 144: a tu osm dní po procesí v tancích, věncích, v pištbách ... měli své utěšení ...
- píštěc** Petr 24: a hudce ani pištce neslyšel
- pištec** ŽidSpráv 143: též jsou pišci (!) jako hudci ...
- pištec** ŽidSpráv 42: co na kajklěře slušie..., na hudce, na trubače a pištce
- píštěla** Petr 24: zvuk hudby nebo pištěly
- píštělník** ŽidSpráv 113: hudce, píštělníky, trubače na rohy ...

- pohádka** MamA 33b: vydaj pohádku propone enigma
- povyšení** E 95: divným hlasu povyšením křičie
- pozdvíhati** E 94: hlasu svého pozdvíhají s křikem (repente vocem tollunt)
- prospěvovati** E 24: pak prospěvují (assiduo cantu vocem adducet)
- prospěvovati** E 93: pak prospěvují (cantillant)
- radovánky** MamA 18a: congratulacio
- roh** ŽidSpráv 113: trubače na rohy ...
- řev** ŽidSpráv 179: za řeva upadne v šlak
- řvátí** E 91: voslovskými hlasy řevů v kostelích (asinis vocibus in templis derudunt)
- smyčec** Petr 23: proto že jest na smyčec nechtěl hůsti přihodilo
- spěvák** E 68: heralti, zpěváci, řečníci a poetové (histrionum, cantorum, oratorum, ac poetarum)
- spievati** E 55: hrají, spievají (cantillant)
- spievati** ŽidSpráv 60: nespievají písní rúhavých o papeži...
- šeptati** MamA 35b: susurrare
- tancovati** E 27: skáče v tanci spolu s Polifemem a s nymfami tancujícími (saltare)
- tancovati** ŽidSpráv 123: kázali jsú jemu před sebu tancovati a hráti ...
- tanec** E 25: život vede v kvasiech, v skákaní, v tancích, v hraní a v zabyloství (in lusibus)
- tanec** E 39: povoláj ho k tanci (ad choream)
- tanec** ŽidSpráv 144: a tu osm dní po procesí v tancích, věncích ... měli své utěšenie ...
- troubení** E 13: troubením samo pronášelo (tibicina sui ipsius sit)
- trúba** Petr 24: trub zvučenie
- trúba dutá** MamA 19b: ductilis tuba
- truba** E 13: kterými trubami nečistota ... přišla
- trúba** E 36: a když již trúba zahřmí k bitvě (cornua)
- trúba rohová** E 61: mrzké to trúby rohové trúbenie uslyšie a vohařuov vajnie (cornuum cantum)
- trúba** ŽidSpráv 156: den hanby a biedy ..., trúby a zvuku ...
- trubač** ŽidSpráv 113: hudce, pištělníky, trubače na rohy
- trubač** ŽidSpráv 13: vedú na smrt pro ustrašenie lidí s praporci, s meči vytrženými, s trubači...
- trubač** ŽidSpráv 42: co na kajklěře slušie..., na hudce, na trubače a pištce
- trúbenie** E 61: mrzké to trúby rohové trúbenie (foedum illum cornuum cantum)
- trúbiti** MamA 18a: clangere
- trubník** ŽidSpráv 113: trubače na rohy, trubníky, zpěváky ...
- trúbový zvuk** MamA 18a: clangor
- uměnie** Petr 23: aby se mezi jinými uměním svobodnými i tomu naučil
- varhany** ŽidSpráv 6: Prvé byli ornaty potupili, kalichy, varhany, nyní lezú jako rak...
- věnc** ŽidSpráv 144: a tu osm dní po procesí v tancích, věncích ... měli své utěšenie ...
- vřeskavý** E 85: než mēd břenková vřeskavější (loquacius)
- vykřikování** E 94: má se užívati vykřikování
- zahřmíeti** E 36: a když již trúba zahřmí k bitvě (rauco crepuerunt cornua cantu)
- znieti** Petr 23: by to všecko v tvých uších znělo
- zníti** ŽidSpráv 129: ano ta řeč nezni o dobrým králi ...
- zpěvák** Petr 23: že take znamenitý zpěvák zahyne

- zpěvák** ŽidSpráv 113: trubníky, zpěváky, kunstěře ...
- zpievanie** Petr 23: (Atanazyus) zpievanie v kostelech zapověděl jest
- zpievanie** Petr 23: Hovada zpievaním zklamána bývají i ptáci
- zpievanie** Petr 23: k napravení obyčejův obce zpievanie a hudba příležití
- zpievanie** Petr 23: O zpievaní a o lahodnosti hudeb a pieskanie
- zpievanie** Petr 23: zpievanie anjelská
- zpievanie** Petr 23: Zpievaními a hlasy se těším
- zpievanie** Petr 28: z lahodného zpievanie
- zpievanie** ŽidSpráv 97: chválil jazyky novými ... přesladkým zpieváním
- zpievati** ŽidSpráv 9: aby všickni zpievali a lekci tam od mistrův a doctorův poslúchali...
- zpievati** Petr 23: Labut jsuc blízka od smrti přelahodně zpievá
- zpievati** E 31: podvesele se zpievati (myrtum canere)
- zpievati** ŽidSpráv 148: aby zpievali žaltář skrze ruku Davida krále vydaného
- zpievati** ŽidSpráv 148: dnem i nocí mělo by zpieváno býti ...
- zpievati** ŽidSpráv 150: nebráníte zpievati biskupův...
- zpievati** ŽidSpráv 170: aby mše raná matky boží zpievána byla ...
- zpívání** ŽidSpráv 105: které zpívání v svátky mieti
- zvonění** ŽidSpráv 175: a mše a zvonění, pohřeby byly zapověděny ...
- zvoniti** ŽidSpráv 165: nedal po Římu nikdyž zvoniti ...
- zvučení** Petr 24: trub zvučení
- zvučnost** Petr 23: kterého jest zpievanie zvučnost lahodnější
- zvučnost** Petr 23: lahodná nebes zvučnost
- zvuk** Petr 23: libých hlasův zvukové
- zvuk** Petr 23: rozeznání zvuku poručíš
- zvuk** Petr 24: k zvuku píšťaly nebo loutny
- zvuk** Petr 24: zvuk hudby nebo píšťaly
- zvuk** MamA 36b: ululatus
- zvuk** ŽidSpráv 156: den hanby a biedy..., trůby a zvuku ...
- zvuk** ŽidSpráv 71: aby ušima rozeznal zvuky sladké v hlasích
- žaltář** ŽidSpráv 148: aby zpievali žaltář skrze ruku Davida krále vydaného
- žaltář** ŽidSpráv 138: žaltář složil ...
- žertěř** E 12: žertěřův opselych (morionum)

Nové hudební termíny jsou v tomto našem souboru sporadické. Patří k nim:

arpa (později harfa) (ŽidSpráv: kterého krotil jest David hudením na arfu): hlásková podoba přejetí je shodná s polskou a ruskou, kupodivu nikoli s německou (Harphe) či italskou (arpa).

fajfar (Petr: když jest od znamenitého fajfara na to povoláného píšťaly k ustuom přičinil): přejetí z němčiny.

gorra (ŽidSpráv: bývají křesťanóm náramně prospěšni, jako lýra a gorra): výraz nejasného významu, do okruhu našeho zájmu jej zařazuje textové sousedství s hudebním termínem lýra.

lýra (ŽidSpráv, viz výše gorra): první doklad na přejetí řec. lýra.

nota (ŽidSpráv: v chrtánu lidským rozdělil sekaniny not): podle kontextu patrně znamená „nápěv“.

krákorati (E: onenno tak krákorá jako slepice, když ji kohout posedá): nově doložený onomatopoický výraz.

Další nové výrazy představují už jen odvozeniny z termínů běžných už dříve nebo jejich varianty. Patří sem:

hochtání (ŽidSpráv: křik a hochtání slyšen jest): jde o variantu už dříve běžného slova chochtanie/chechtanie, doloženého podle Gebauera už pro 14. stol.

piesnička (E: jakús piesničku vždy smieši „canticula“): deminutivní odvozenina od běžného pieseň.

píštělník (ŽidSpráv: hudce, píštělníky, trubače na rohy...): jde o nové synonymum k tradičnímu pištec.

pozdvíhati (hlasu) (E: hlasu svého pozdvíhají: repente vocem tollunt): nejde o zvyšování hlasu, ale o začátek hlasového projevu.

prospěvovati (E: pak prospěvují : assiduo cantu vocem adducet): nová odvozenina s prefixem vyjadřujícím přerušovaný průběh děje.

trubník (ŽidSpráv: hudce, píštělníky, trubače na rohy, trubníky, zpěváky): Židkův neologismus, kterým podle kontextu není synonymem k trubač, ale patrně specifikační odvozeninou pojmenovávající jiný druh trubače.

zahřmieti (E: a když již trúba zahřmí k bitvě: rauco crepuerunt cornua cantu): sloveso nově prefigované předponou, která se později bude uplatňovat u sloves akustické a optické manifestace.

Kromě toho ukazuje náš materiál jen prvky doložené už dříve (bubenec, cimbál, diskantovati, hřmet/hřmot, huhlání, kajklěř, kobos, kunstěf, kuor, loutna, roh, smyčec, šeptati, tancovati, varhany, všeskavý, žaltář...).

Tradiční složka hudební terminologie je v našem souboru zastoupena několika frekventovanými jmény s odvozeninami: hlas (hlasitý), housti (hudba, hudec, hudenie, husle/húsle), křičeti (křik, nekřiklavý), zpievati/spievati (prospěvovati, zpěvák/spěvák), řváci (řev), tanec (tancovati), trúba/trouba (t. dutá, t. rohová, trúbiti/troubiti, troubení, trubač, trubník, trúbový), znieti/zníti, zvoniti (zvonění), zvuk (zvučenie, zvučnost), žaltář.

Poznámky k některým terminům:

hudby: plurál nasvědčuje, že jej lze chápat spíš jako druh organizace a aktivity, spojení provozovatelů-interpretů

diskantovati: viz Štědroň, M. – Šlosar, D. 1983

houstí na loutnu: obdobně bylo hudební na varhany, o čemž svědčí Klaretův termín hudební varhany.

kunstěř: u Komenského později méně užívaná varianta umělců (Moudrost starých Čechů).

Zdá se, že přesvědčení o někdejší ikonoklasmu a kulturním izolacionismu husitství je dnes již překonáno. Díky české muzikologii 60. – 90. let (F. Mužík, J. Černý, R. Mužíková) lze doložit kontinuitu domácího vývoje ve vztahu k velkým evropským centrům – i když především mimo Prahu a tradiční česká centra ovlivněná husitstvím. Návaznost na někdejší stav hudební teorie přelomu 14. a 15. století na Karlově univerzitě je evidentní již u Pavla Žídka.

Literatura

ČERNÝ, J.: Petrus Wilhelmi de Grudencz – neznámý skladatel doby Dufayovy v českých pramenech. In: Hudební věda, 12, 1975, č. 3, 195–238.

MUŽÍK, F.: Die Tymauer Handschrift (Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, c. 1. m. ae. 243). In: Studie a materiály k dějinám starší české hudby. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, 2, 1965, 5–44 + 12 str. faksimilií.

MUŽÍKOVÁ, R.: Pauli Paulirini de Praga Musica Mensuralis. In: Studie a materiály k dějinám starší české hudby. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, 2, 1965, 57–88.

MUŽÍKOVÁ, R.: Musicus-cantor. In: Miscellanea musicologica, tomus XXXI, Univerzita Karlova, Praha 1984, 9–38.

MUŽÍKOVÁ, R.: Magister Paulus de Praga. In: Miscellanea musicologica, tomus XXXII, Univerzita Karlova, Praha 1988, 9–20.

ŠTĚDRŮN, M. – ŠLOSAR, D.: O tom, jak panie s viklefcí ... diškantovali. Opus musicum, 15, 1983, č. 8, s. I-II.

TSCHECHISCHE MUSIKTERMINOLOGIE DES 15. JAHRHUNDERTS

Für die betreffende Zeitspanne liegen nur wenige Materialquellen vor. Doch haben die Verfasser eine bestimmte Anzahl von Termini exzerpiert, die damals allgemein gebräuchlich waren. Darunter finden sich nur vereinzelt neu belegte Benennungen. Unsere Kulturgemeinschaft war dennoch während dieser Epoche keineswegs so isoliert, wie bisher angenommen wurde. Ein Zeugnis dafür stellen unter anderem die lateinischen Schriften von Pavel Židek dar. Für dessen tschechischsprachiges Werk Jiří Správozna ist eine vergleichbar reiche Musikterminologie jedoch nicht festzustellen.

